

РОМАН ШЛЯХТИЧ

УЧАСТЬ МІСЦЕВОЇ ДОПОМІЖНОЇ ПОЛІЦІЇ У ГОЛОКОСТІ НА КРИВОРІЖЖІ (1941–1942 рр.)

Однією з жахливих сторінок окупації Криворіжжя був Голокост. У радянській історіографії ця тема довгий час залишалась у затінку. Сьогодні Голокост на Криворіжжі досліджено у праці О. Мельника¹, а також у працях «Невідоме Криворіжжя: сторінки єврейської історії»² та «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.»³. О. Мельник розглядає тему Голокосту на Криворіжжі в контексті німецької репресивної політики. Найбільше уваги приділено трагедії, яка відбулась у районі шахти №5 рудника ім. Ілліча, та побіжно згадано про знищення євреїв у поселенні Інгулець. Повнішу картину Голокосту на Криворіжжі подано у колективному дослідженні «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.». Автори проаналізували етапи знищення євреїв у місті та районі, підраховали загальну кількість жертв Голокосту на Криворіжжі, згадали про осіб, які рятували євреїв. Досить вагомим внеском у дослідження Голокосту в Кривому Розі є праця «Невідоме Криворіжжя: сторінки єврейської

---

¹ Мельник А. А. Криворожье: в пламени войны (1941–1944). – Кривой Рог, 2014.

² Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории / М. И. Мармер, С. И. Поддубная. – Кривой Рог: Издатель ФООП Чернявский Д. А., 2015.

³ Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр. / В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, С. М. Левченко. – Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015.

історії», побудована на спогадах очевидців тих страшних подій. Ці джерела дають можливість проаналізувати реакцію місцевих мешканців на трагічні події. Більшість містян, які залишили свої спогади, досить болісно сприймали розстріли євреїв, а деякі навіть намагались їх врятувати. Проте між рядків цих спогадів простежується і байдужість великої частини населення міста до долі євреїв. Були й натяки на участь місцевих мешканців у їх знищенні, насамперед тих, що служили у місцевій допоміжній поліції.

Різні аспекти діяльності допоміжної поліції на території Райхскомісаріату «Україна» відображено у працях відомих українських та зарубіжних дослідників: М. Діна⁴, О. Прусина⁵, Ю. Радченка⁶, І. Дерейка⁷, В. Шайкан⁸ та ін. Однією з перших, хто дослідив діяльність місцевої допоміжної поліції на території Райхскомісаріату «Україна» крізь призму колаборації, була Валентина Шайкан. На основі значного масиву архівних джерел дослідниця довела, що допоміжна поліція складалась переважно з місцевих мешканців, які мали негативний досвід співіснування з радянською владою у довоєнний час. Крім того, в часи суспільних криз у деяких людей з'являється можливість реалізовувати свої різноманітні злочинні нахили або в такий спосіб доводити свою значущість. У довоєнний час частина таких людей «реалізовувала себе» у лавах НКВС-НКДБ, а в роки окупації – в німецьких каральних структурах. Тим більше, як довів дослідник Іван Дерейко, головною проблемою німецької репресивно-каральної системи на окупованій території України був катастрофічний брак кадрів⁹. І значну роль у створе-

⁴ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin's Press, 2000.

⁵ *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність*. – 2007. – №1. – С. 31–59.

⁶ *Радченко Ю.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: тасмна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // *Там само*. – 2011. – №2. – С. 46–86.

⁷ *Дерейко І. І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / *Наук. ред. О. Г. Бажан; НАН України. Інститут історії України*. – К.: Інститут історії України, 2012.

⁸ *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005.

⁹ *Дерейко І.* Місцеві формування... – С. 62–63.

них на окупованих територіях поліційних структурах відігравали місцеві мешканці, особливо ті, що мали військовий досвід. Регіональні аспекти діяльності допоміжної поліції розкрито у працях Олександра Прусина та Юрія Радченка. Вони довели, що під впливом різних чинників, від суто побутових до особистісних психологічних мотивів, місцеві мешканці не просто служили у поліції охорони порядку чи поліції безпеки, а ще і виконували злочинні накази. Деякі замислювались над їхньою доцільністю і навіть намагались допомогти жертвам, але більшість, за набутою радянською звичкою, виконували та перевиконували поставлені перед ними завдання. Американський дослідник Мартін Дін у своїй фундаментальній праці досліджує формування місцевої поліції на території Білорусі та Центральної України. Він виклав велику кількість фактів участі цих підрозділів у знищенні єврейського населення, а також розробляє проблему формування місцевої поліції.

Досить довгий час створення допоміжної поліції та участь її представників у Голокості досліджували лише на основі німецьких архівних матеріалів. Зокрема, величезний пласт таких документів ввів до наукового обігу відомий дослідник Голокосту О. Круглов¹⁰.

Коли відкрили доступ до архівів радянських спецслужб, з'явилась можливість проаналізувати раніше невідомі документи, зокрема, кримінальні справи на представників місцевої допоміжної поліції і на території Кривого Рогу та довколишнього району, що містяться в Державному архіві СБУ Дніпропетровської області. Працюючи з таким типом джерел, потрібно враховувати їхню специфіку. Сучасний німецький дослідник Таня Пентер виокремила низку особливостей при роботі з матеріалами радянських спецслужб. Насамперед, необхідно враховувати той факт, що покази свідків і обвинувачених викладено здебільшого в інтерпретації слідчого (як правило, допити вів один слідчий). Тому ці джерела слід використовувати у комплексі з іншими відомими документами. З іншого боку, матеріали радянських спецслужб подекуди є єдиним джерелом, яке містить докладний опис масових страт євреїв, а також свідчення очевидців про умови життя у гетто

---

¹⁰ *Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 годах. – Днепропетровск, 2008. – Ч. 1.*

й таборах¹¹. Документи з Державного архіву СБУ Дніпропетровської області дають можливість дослідити регіональний і місцевий ракурси Голокосту. Зокрема, разом з уже відомими спогадами очевидців єврейського геноциду в місті архівні джерела допомогли детальніше висвітлити механізм Голокосту в окупованому Кривому Розі, з'ясувати імена учасників цього злочину та їхню належність до відповідних німецьких каральних структур. Приміром, з архівно-кримінальної справи на колишнього керівника поліції сільського району Кривого Рогу С. Никитського можна дізнатись про безпосередніх виконавців геноциду євреїв, а також з'ясувати їхні мотиви. У трьох томах цієї справи містяться протоколи допитів колишніх керівників та поліцаїв шести дільниць криворізької сільської поліції. Більшість із них були місцевими мешканцями і, як вони пізніше казали слідчому, прийшли служити до поліції суто для задоволення матеріальних інтересів. Їхні свідчення проливають світло на проведення репресивної німецької політики в межах підконтрольних їм дільниць. Докладнішу інформацію про розстріли єврейського населення на теренах міста зібрано в архівно-кримінальних справах на колишніх місцевих поліцаїв В. Лисенка, І. Куприяненка та інших, а також в архівно-кримінальній справі на заступника С. Никитського – І. Шаблія. Ці джерела доводять причетність місцевих поліцаїв до Голокосту. Адже саме представники місцевої допоміжної поліції восени 1941 – взимку 1942 рр. конвоювали євреїв до місць їхньої страти, а деякі навіть брали участь безпосередньо в розстрілах. Отже, цей тип джерел дає величезну кількість фактичного матеріалу щодо німецьких злочинів у Кривому Розі.

Метою цієї статті є дослідити основні етапи Голокосту на Криворіжжі, з'ясувати роль окремих каральних підрозділів і представників місцевої поліції у знищенні єврейського населення. Введено до наукового обігу протоколи допитів представників криворізької допоміжної поліції, які дають можливість докладніше висвітлити перебіг Голокосту на Криворіжжі.

¹¹ *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру // *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ.* – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті Бабиного Яру, 2012. – С. 193–194.

Кривий Ріг було окуповано 14 серпня 1941 р. У місті одразу почали створювати міську управу, яка перебувала під контролем українських націоналістів, та німецькі органи влади. Спочатку це була 538-ма польова комендатура, яку очолював майор Реглер. Пізніше було створено ортскомендатуру, до складу якої входили: Шрейдер, згодом Лоозе (військовий комендант міста), Заурбрей (начальник гарнізону міста), Шмиргель (військовий комендант Криворізького гебіту). Жандармерію криворізького району очолював Гаас¹². Крім того, в місті створили систему репресивно-каральних органів. СД очолював Сідловський¹³. Його заступником з вересня 1941 р. був Василь Пастернак. Очільником місцевої допоміжної поліції восени 1941 р. був Микола Тараненко, а його заступником – Микола Лебедь. З 3 жовтня 1941 р. начальником поліції Криворізького сільського району був Степан Никитський¹⁴, а його заступником – Федір Шаблій¹⁵. Не всі з перелічених осіб брали безпосередню участь у геноциді євреїв, однак, без сумніву, вони знали про такі акції, а деякі навіть їх санкціонували. Так, одним із завдань, яке ставив перед своїми підлеглими С. Никитський, був пошук та захоплення євреїв¹⁶. І підлеглі ревно виконували настанови свого керівника. Приміром, наприкінці січня – на початку лютого 1942 р. керівник Веселовської волосної дільниці поліції Павло Нечепуренко в селі Новий Шлях (Сталіндорфського району) заарештував 15 євреїв. Їх утримували у приміщенні місцевої школи. Згодом П. Нечепуренко та С. Никитський відправили бранців до Кривого Рогу¹⁷. Їхні прізвища та подальша доля залишаються нез'ясованими.

Не повністю досліджено питання інфільтрації членів і симпатиків ОУН до місцевої поліції. Найбільше запитань виникає щодо постатей Лебеда і Тараненко, згаданих у показах С. Никитського. Тараненко із серпня 1941 р. до літа 1942 р. був начальником криво-

---

¹² Державний архів Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі – ДА СБУ м. Дніпро). – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 25 зв.

¹³ Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр. – С. 88.

¹⁴ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 3031.

¹⁵ Там само. – Спр. 18955. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 27 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 68–69.

різької поліції. Крім С. Никитського цей факт підтверджують інші поліцаї – В. Лисенко та І. Собко¹⁸. Отже, Микола Тараненко, очевидно, був начальником криворізької поліції, і до того ж його характеризують як українського націоналіста¹⁹. Місцева мешканка Ірина Тимофеева, яка восени 1941 р. працювала друкаркою у криворізькій поліції, свідчила, що вона знала М. Тараненка ще з довоєнного часу і що мешкав він у Кривому Розі²⁰. В архіві Центру досліджень визвольного руху у м. Львові зберігається копія наказу Ч. 12 по Південній похідній групі ОУН(б), в якому зазначено прізвища осіб, що входили до її складу. І серед членів цієї групи є ім'я Миколи Лебеда²¹. С. Никитський Лебеда також характеризує як українського націоналіста, який приїхав із Західної України²². Отже, цілком вірогідно, що, виконуючи настанови Головного Проводу ОУН(б), члени Криворізького рою Південної похідної групи змогли в Кривому Розі восени 1941 р. очолити міську поліцію, адже криворізькі поліцаї свідчать про те, що в цей час у місті діяла українська поліція²³. Проте безпосередню участь українських націоналістів у розстрілах євреїв на Криворіжжі не доведено.

На території Кривого Рогу діяли службовці айнзацгрупи С. На думку дослідника Голокосту О. Круглова, в липні 1941 р. айнзацгрупу С посилили підрозділами військ СС, і вона мала у своєму розпорядженні близько 900 осіб²⁴. Дуже швидко німці зрозуміли, що цієї кількості виконавців замало для «розв'язання єврейського питання», і тому вирішено було посилити німецькі каральні підрозділи за рахунок місцевих мешканців. Так, зі свідчень С. Никитського дізнаємось, що восени 1941 р. у Кривому Розі єврейське населення знищували, переважно, два каральні підрозділи. Це 130-й шуцбатальйон і козацька сотня під командуванням Богуна. З протоколів допитів Ф. Шаблія відомо, що спершу, у вересні–

¹⁸ Там само. – Спр. 17911. – Арк. 21, 51.

¹⁹ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 32 зв.

²⁰ Там само. – Спр. П-25925. – Арк. 10.

²¹ Наказ Ч. 12, Наказ Ч. 14. Тернопіль. 15.07.1941 / Архів ОУН в Нью-Йорку (копія в архіві ЦДВР).

²² ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 31.

²³ Там само. – Спр. 17911. – Арк. 21.

²⁴ Круглов А. Без жалости и сомнения. – Ч. 1. – С. 24.

жовтні 1941 р., було сформовано козацьку сотню. Очевидно, до складу сотні входили кадри вже створеної у серпні 1941 р. місцевої поліції та наново завербовані військовополонені з місцевого штаб-лагу. Адже в протоколі допиту Шаблій згадує про них окремо²⁵. А 130-й шувбатальйон було створено наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Він складався з кадрів міської поліції, військовополонених із 338-го штаб-лагу, а також місцевих добровольців. На думку С. Никитського, загальний склад батальйону був до тисячі осіб, причому близько 250 із них були закріплені за Криворізькою СД. Очолював цей підрозділ фольксдойче Гусер. Саме представники цього батальйону розстрілювали політичних і кримінальних злочинців, а також брали активну участь у вбивстві єврейського населення міста та району²⁶. Отже, саме ці підрозділи разом з німецькими зондеркомандами були причетні до знищення єврейського населення упродовж 1941–1942 рр. на Криворіжжі.

Перші розстріли євреїв Криворіжжя розпочались одразу після приходу німців. У серпні 1941 р. у Кривому Розі було знищено декілька сотень євреїв. 12 вересня 1941 р. взвод 2-ї роти 318-го поліційного батальйону разом із СД розстріляли групу євреїв у районі с. Широке, а через два тижні (25 вересня 1941) частини 1-ї мотопіхотної бригади СС розстріляли євреїв у районі Кривий Ріг – Нікополь²⁷.

Крім того, з показів місцевого поліцейя Івана Семки відомо, що у вересні 1941 р. євреїв примусово змушували працювати на різних роботах у місті. Так, він разом з іншими поліцейями виводив на роботи євреїв, які мешкали на вулицях Карла Лібкнехта та Саксаганського²⁸.

3 жовтня 1941 р. до Кривого Рогу приїхав райхсфюрер СС і шеф німецької поліції Гімmlер. Він планував особисто проінспектувати масовий розстріл, однак через невідомі причини акція не відбулася. Проте після цього візиту Гімmlера айнзацкоманда 6 під керівництвом штурмфюрера СС Крюгера вперше розстріляла групу

---

²⁵ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 18955. – Арк. 46 зв.–47.

²⁶ Там само. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 45–45 зв.

²⁷ *Круглов А.* Хроніки Холокоста в Україні. – Днепропетровск, 2004. – С. 30, 34, 38.

²⁸ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 17233. – Арк. 152.

єврейських жінок. Очевидно, приїзд Гімлера «стимулював» і підготовку та проведення найбільшої в місті «єврейської акції», яка відбувалась 14–15 жовтня 1941 р. У ці дні біля шахти № 5 рудника ім. Ілліча було знищено 2500 євреїв-криворіжців та 800 євреїв-військовополонених²⁹.

Досить повно про цю трагічну сторінку історії міста часів окупації згадує безпосередній свідок тих подій Анатолій Немченко. У 1941 йому було лише 7 років, але побачене біля шахти № 5 вразило його на все життя. Так, з його свідчень відомо, що в ці дні розстрілювали переважно дітей, жінок і літніх людей. Спочатку німецькі карателі вбили дітей, а потім почали розстрілювати дорослих, поділивши їх на декілька груп. Німецькі солдати майже впритул стріляли жертвам у голову, а поліцаї кидали їх у шурф шахти. Після закінчення розстрілу в шахту кинули кілька гранат. Пізніше шурф засипали сіллю, а біля нього підірвали кілька авіаційних бомб³⁰. У такий спосіб нацисти намагались знищити всіх, хто міг залишитись живим.

Начальник поліції криворізького району С. Никитський згадував, що його підлеглий Шутько в 1943 р. розповідав йому про свою участь у знищенні єврейського населення в жовтні 1941 р. Зокрема, Шутько свідчив, що в десятих числах жовтня козацька сотня під керівництвом Богуна³¹ та місцева поліція почали арештовувати євреїв. Близько 1500 осіб зібрали у синагозі й запевнили, що вивезуть до Палестини. Але насправді їх повели на страту. Досить цинічно Шутько згадує про жінку, яка з немовлям на руках намагалась вирватись з оточення. На неї натравили вівчарок, а немовля, ще живе, Шутько скинув у шурф шахти № 5³².

Докладніше про жовтневі розстріли у криворізькому «Бабиному Яру» свідчив ще один учасник цих подій Іван Собко, який на той час обіймав посаду ефрейтора криворізької поліції. Зокрема,

²⁹ Круглов А. Хроніки Холокоста в Україні. – С. 43, 47.

³⁰ Неизвестное Криворожье: странички еврейской истории. – С. 53–54.

³¹ У своїх показах С. Никитський стверджує, що Шутько казав про 130-й шубатальйон. Але відомо, що його створили пізніше. Тому напевно мова йде про козацьку сотню під керівництвом Богуна. Про участь 130-го шубатальйону у жовтневих розстрілах євреїв відомостей поки що не знайдено.

³² ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 11857. – Т.1. – Арк. 48–48 зв.

І. Собко свідчив: «У жовтні 1941 року допоміжна поліція Кривого Рогу почала масові арешти місцевого єврейського населення. Приблизно в 4-5 годині дня я прийшов здавати свій наряд новій зміні. Зробив доповідь фельдфебелю поліції Ковалю. Проте останній зазаявив, що згідно з розпорядженням начальника поліції Тараненка мені необхідно було піти на вул. Поштову зібрати євреїв та відвести їх у синагогу на вулиці Спортивній. Також Коваль зауважив, що я маю донести до кожної єврейської родини на моїй дільниці, що їх буде відправлено до Палестини, а тому їм необхідно взяти із собою лише найбільш цінні речі. Про те, що їх збирають для розстрілу, Коваль мені не сказав, але попередив, що від кожної єврейської квартири необхідно було взяти ключі і передати їх у поліцію. Вислухавши наказ Ковалю, я відправився на свою дільницю. Для виконання цього завдання мені був наданий у допомогу поліцай Василь Лисенко. Виконуючи це завдання, я, разом з Лисенком, заарештував 6 єврейських родин у складі 20-25 осіб. Всіх їх було доправлено у приміщення синагоги. Після завершення арештів я особисто віддав усі ключі від квартир Ковалю.

На наступний день, приблизно о 10 годині ранку, всі єврейські сім'ї, які були зібрані у синагозі, загалом більше ніж тисяча осіб, були виведені силами поліції у напрямку шахти № 5. В конвоюванні євреїв від синагоги до кар'єру шахти № 5 брав участь і я. Біля шахти № 5 ми побачили німців, очевидно, із "СС". Там же, біля шахти, перекладач поліції Євген Гоферт передав розпорядження німецького офіцера (прізвище та ім'я невідомі) про те, що поліцаї Василь Печенюк та Бреславський (ім'я невідоме) мали підготувати партію у складі 10 осіб для розстрілу. Така "підготовка" передбачала, що вони мали зняти з жертв усю цінну одягу, взуття та інше. Першими мали бути знищені жінки та діти, а пізніше – всі інші. Печенюк та Бреславський сказали, щоб ми [поліцаї] виконували це завдання. Ми роздягали до нижньої білизни по десять осіб, відводили їх на 50 метрів від основної групи, і там їх розстрілювали німці з автоматів. Євреї, які вже були підготовані для розстрілу, кричали, плакали, прощались між собою, просили їх помилувати, проте всі вони були розстріляні за винятком трьох осіб, у яких один з батьків був росіянин [звідки були ці євреї та які їхні прізвища, І. Собко не знає. – *Р. III.*]. Після проведення розстрілу, деяким працівникам поліції було дано завдання збирати гроші з одягу

розстріляних, а також сортувати одягу та взуття. Цю роботу мали виконувати: Іван Собко, Бузинарський (ім'я невідоме), Іван Литвинов, Шутько (ім'я невідоме), Іван Танич, Тилюха (ім'я невідоме), Кудинов (імена невідомі), Іван та Микола Крисенки.

Весь одяг гарної якості був складений на підводи та відвезений до синагоги, там його було передано комірникові поліції Нестеренку (ім'я невідоме). Більшість грошей забрали німці, які були присутні під час розстрілу [їхні прізвища І. Собко теж не знає, але зазначає, що можливо вони були з СД. – *Р. III*]. Під час збирання грошей я взяв собі приблизно 5 тисяч карб. Бузинарський та Литвинов, з якими ми разом збирали гроші, взяли собі так само 4–5 тисяч карб. Крім цього, Бузинарський взяв собі чоловіче пальто з розстріляного. Завантаження на підводи одягу та його супровід до синагоги здійснювали поліцаї Старченко (ім'я невідоме), Дмитро Мрук та Іван Калашник³³. Отже, з наведених спогадів випливає, що євреїв у жовтні 1941 р. біля шахти № 5 знищували німецькі каральні структури. Криворізька поліція теж була задіяна у цьому злочині, адже саме її співробітники арештовували єврейські родини, а деякі поліцаї були задіяні у розстрілі. Крім того, зі свідчень І. Собка стає зрозумілим, що «розстрільна команда» мала привілей першою збирати матеріальні цінності вбитих людей. Того дня це була вже друга хвиля пограбувань євреїв, адже ще перед розстрілом вранці 14 жовтня 1941 р. до синагоги зайшли слідчі СД Олексій Пастернак та Михайло Стрикаль із валізами у руках. Вони забрали у всіх євреїв наручні та кишенькові годинники, золоті та срібні прикраси тощо. Всі ці речі вони віднесли до начальника міської поліції Тараненка, а також до заступника начальника криворізького СД Василя Пастернака³⁴. Частину особистих речей розстріляних віддали поліцаям, а частину, очевидно, продали місцевим мешканцям.

Для деякого з містян знищення євреїв стало хижацьким засобом для покращення свого матеріального становища за рахунок речей, які залишились у спорожнілих квартирах і будинках. Ще 9 вересня 1941 р. міська управа видала наказ про «запобігання вилучення окремими будинкоуправителями хатніх речей, залишених жидами та комуністами». Згідно з цим наказом, усі хатні речі, залишені у приміщеннях колишніми власниками, потрібно було описати,

³³ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 17911. – Арк. 51–52.

³⁴ Там само. – Арк. 53.

а акти обліку майна – здати до житлового відділу міської управи. Описувати ці речі мав такий собі пан Колпаковський³⁵. Після всіх необхідних процедур із жовтня 1941 р. це майно починали реалізовувати населенню через крамниці Кривбасторгу та кооперативу «Нове життя». Оцінювати товар мала комісія у складі трьох осіб: представник житлового відділу, представник торгівельної організації та завідувач магазину³⁶. А розстріли євреїв у місті тривали.

Шурфи шахти № 5 упродовж 1942 р. були місцем масових страт єврейського населення. Відомо, що взимку 1942 р. у розстрілах євреїв біля шахти № 5 брав участь 130-й шуцбатальйон. С. Никитський свідчив, що саме цей підрозділ розстрілював політичних в'язнів і єврейське населення³⁷. Крім того, в розстрілах брала участь і вже згадана козацька сотня Богуна. Так, з архівних документів дізнаємось про щонайменше дві акції знищення єврейського населення, які відбулись біля сумнозвісної шахти у січні та лютому 1942 р.

На теренах Зеленобалківської волості розміщувалося єврейське поселення – колонія Ной Лебен. Зі свідчень Миколи Кондратенка, начальника дільничного відділу поліції Зеленобалківської волості, відомо, що спочатку для контролю за єврейським населенням колонії призначили спеціального коменданта від СД – Віктора Дерка (уродженець Миколаївської області, за національністю німець), у нього в підпорядкуванні були два поліцаї – Федір Великий та Григорій Снитко³⁸. Знищення місцевих євреїв розпочалось у січні 1942 р. У Ной Лебені комендант Дерко убив чотирьох євреїв, однак більшість вирішили відправити до Кривого Рогу (цілком вірогідно, що до шахти № 5, яка була найближче до Зеленобалківської волості. – *Р. Ш.*). У конвоюванні євреїв до міста брали участь такі поліцаї: Григорій Кириченко, Михайло Бутинник, Іван Житник, Лисовий (ім'я невідоме), Митрофан Пудич, Петро Матвієнко та два Івана Шкурка³⁹. Кількість страчених євреїв із поселення Ной Лебен наразі залишається невідомою.

---

³⁵ ДАДО. – Ф. Р-2484. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 54.

³⁶ Там само. – Арк. 57.

³⁷ ДА СБУ м. Дніпро. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 47.

³⁸ Там само. – Арк. 134.

³⁹ Там само. – Арк. 150.

Поліцай Іван Жильцов свідчив, що у січні 1942 р. він заарештував сусіда-єврея Якова Супоницького, який довгий час ховався у потайній стіні свого будинку. Мешкав він у будинку № 32 на Пушкінському завулку. Після арешту Я. Супоницького стратили, а І. Жильцов узяв собі деякі речі розстріляного⁴⁰. Зі свідчень поліцай В. Лисенка відомо, що у лютому 1942 р. він, виконуючи розпорядження Печенюка, заарештував двох єврейських жінок на вул. Карла Лібкнехта у будинку № 30. Заарештованих доставили до відділення поліції⁴¹. Подальша їхня доля невідома. Це лише окремі факти зими 1942 р., проте вони яскраво ілюструють вади тоталітарного суспільства, в якому ціна людського життя вимірювалась у тому числі й матеріальними категоріями. У скаліченому сталінським режимом українському соціумі стали можливими байдужість і зневага до життя іншого. Цим користувались не менш затьмарені нацистською ідеологією німці.

У травні 1942 р. розпочалось знищення євреїв у Криворізькому, Сталіндорфському та Софіївському районах. 2 травня вбили понад 450 євреїв Сталіндорфа та навколишніх сіл (Новоподольське, Нововітебське, Нові Ковни). 30 травня окупанти завершили ліквідацію єврейських поселень у цих районах. Цього дня розстріляли 540 євреїв із сіл Новожитомир, Излучисте, Трудове, Кам'янка Криворізького району. Загалом за місяць було вбито близько 3 тис. євреїв⁴². До речі, окупанти винищили не всіх поголовно євреїв міста і навколишніх сіл: частину здорових і спроможних працювати відправили на каторжні роботи до трудових таборів.

Останній акт трагедії криворізьких євреїв відбувся у селі Інгулець. Під час нацистської окупації там було знищено дві школи, дитячий будинок, три молитовні будинки, млин, трикотажну фабрику. Німці чинили в селі справжній геноцид. Однією з перших жертв в Інгульці стала фельдшер Фіра Марківна Фінварб. Окупанти наказали їй отруїти воду в колодязях – аби менше було мороки з розстрілом. Вона відмовилась і поплатилась за це життям⁴³. Однак

⁴⁰ Там само. – Спр. 17233. – Арк. 179.

⁴¹ Там само. – Спр. 17911. – Арк. 23.

⁴² *Круглов А.* Хроніки Холокоста в Україні. – С. 98, 103.

⁴³ *Соловійов С.* Бабин Яр під Кривим Рогом: http://www.evko1.nm.ru/s_solovev.htm.

найбільша трагедія сталася 16 червня 1942 р., коли було знищено близько 1400 євреїв⁴⁴.

Отже, упродовж 1941–1942 рр. на території Криворіжжя було знищено майже все єврейське населення. Невелика кількість євреїв, яких не вбили, змушені були в жахливих умовах мешкати у трудових таборах і працювати на каторжних роботах. Доля тих небагатих євреїв, які вижили, склалась по-різному.

Сьогодні важливо встановити кількість жертв Голокосту на Криворіжжі. Так, на пам'ятному монументі, який встановлено в районі шахти № 5, викарбовано такі цифри: 6419 мирних мешканців і 820 військовополонених. Натомість зі свідчень очільника поліції Криворізького району С. Никитського випливає, що лише 130-й шуцбатальйон за час свого перебування у місті знищив 8 тис. місцевих мешканців, з яких 7 тис. були євреями⁴⁵. Ці дані можуть бути цілком імовірними, адже крім шахти № 5 євреїв у Кривому Розі знищували у кар'єрах шахти Шмакова, Довгинцеве, а також у різних частинах Криворізького району.

З наведених у статті показів поліцаїв зрозуміло, що вони були місцевими мешканцями і служба в поліції для них була стратегією виживання в умовах окупації. Привчені сталінським режимом виконувати накази, не замислюючись над їхньою суттю, вони так само виконували те, що їм наказували німці. Проте це, певна річ, не знімає з них відповідальності за вчинені злочини – тим більше, що вони були матеріально зацікавлені в їх виконанні. Крім того, матеріали архівно-кримінальних справ дають можливість встановити коло осіб, причетних до Голокосту в Кривому Розі. Зокрема, протоколи допитів поліцаїв свідчать, що вони брали участь не лише у конвоюванні та охороні затриманих євреїв, а й безпосередньо в їх убивствах. Загалом, така практика використання допоміжної поліції для реалізації політики «остаточного розв'язання» була поширеною у більшості міст окупованої України.

З іншого боку, залишається ще значний масив питань, які потребують подальшого дослідження. Зокрема, необхідно визначити якнайширше коло осіб, які безпосередньо знищували євреїв та

---

⁴⁴ *Круглов А. Хроніки Холокоста в Україні. – С. 111.*

⁴⁵ *ДА СБУ м. Дніпропетровськ. – Ф. Кримінальних справ. – Спр. 11857. – Т. 1. – Арк. 45 зв.*

інших місцевих мешканців, з'ясувати їхні мотиви та ідейні настанови. Потрібно продовжити дослідження кадрового складу каральних підрозділів у місті, особовий склад яких був причетний до винищення єврейського населення, зокрема, 130-го шуцбатальйону та козацької сотні під командуванням Богуна. Також важливо прослідкувати подальший шлях цих підрозділів і дослідити їхню участь в інших злочинах на території Дніпропетровської області та інших регіонів. Сьогодні в історіографії дослідження Голокосту в Криворізькому регіоні дуже мало досліджень стосовно кадрової структури місцевої поліції безпеки та СД і поліції охорони порядку. Потребують подальшого вивчення та уточнення матеріали щодо наявності у криворізькому районі трудових таборів, в яких утримували євреїв. Означене коло питань свідчить про необхідність подальшого дослідження цієї теми.